

Syrly toslamalaryň pidalary: Ministriň garşysyna toplanan materiallar

Category: Kitapcy, Nukdaýnazar, Psihologiya, Sözler, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 24 января, 2025

Syrly toslamalaryň pidalary: Ministriň garşysyna toplanan materiallar ► 6: MINISTRİN GARŞYSYNA TOPLANAN MATERIALLAR

Demirden kebşirlenip ýasalan iki gat krowatlar agaçdan salnan süýmek jaýyň iki böwrüni syryp aňrybaşyna çenli dowam edýärdi. Arasyndaky boş ýerde aýaklary burmaly çüýler bilen berkidilen tagasyksyz äpet stoluň başynda ýigrimi töworegi tussag edilen adam üýşüp otyrды. Olaryň arasynda iki sanysy küst oýnuna başlajak bolýardы. Küsdüň ähli zady elde ýasalandы. Karel berýozasyndan ussatlyk bilen ýasalan küst çöplerine haýran galaýmalydy.

Ol gün Birinji Maý baýramçyligynyň dabaraly günüdi. Potologyň aşak ýanyndan asylhy duran gara tegelek jygyrdap duran reproduktordan şowhunly marş sazy ýaňlanýardы, göçgünli gutlag sözleri eşidilýärdi. Käwagt bolsa Gyzyl meýdançadan reportaž alyp barýan žurnalistiň sesi giden mähelläniň birden «Ura!» diýip, gygyrýan batly sesleriniň içinde ýitip gidýärdi. Wagtal-wagtal Staliniň hem-de mähriban Sowet hökümetiniň adyna aýdylýan çenden aşa batly sesler ähli şowhun-şüweleňiň üstünü basýardы.

Tussagdakylar radio gulak asyp, penjiräniň daş ýüzünden degsir-degsir çekilen çitenekli simlere gussaly seredýärdiler. Aňyrdı görünüän wyşkalarda bolsa, iki ýana gatnaýan sakçynyň tutuksy göwresi görünýärdi. Başga bir ýerlerde daşı sakçysyz, çitenekli simsiz azatlykda, erkinlikde ýasaýan adamlar öz eziz maşgalasy, dost-ýarlary bilen oturyp çakyr içýändir diýilse ynanar ýaly däldi.

Isakowo posýologyna çenli uzalyp gidýän Solowki lagerinde hem

özbuluşly «baýramçylyk» edilýärdi. Tussaglar öýleden soñ işe sürülmändi, olara bir susak şurruk çorba artyk guýlupdy, öñki berilýän çöregiň üstüne ýene-de ýarym paý goşulypdy. Ol zatlaram diñe lageriň ýolbaşçylarynyň käyinjini almadyk, hiç hili dawa-jenjel etmedik hem-de lager gözegçileriniň depdercelerine atlary ýazylmadyk adamlara berilýärdi. Näme üçindir, ol ýerde syýasy tussaglara gözlerini alardyp seredýärdiler, ýogsa olar işlänlerinde beýlekilerden pes işlänokdylar, özlerem akyllı-başlı ornaşan adamlardy.

Bu gezek gözü äýnekli hortaň syrdym küstçä, lageriň çempiony diýilýän adama baýramçylyk paýy berilmändi. Sebäbinem onuň özi bilyärdi. Sebäbi aýratyn bölümiden ygtyýarly wekili Kasenberg ondan şugulçy bolmagy talap edende boýun towlapdy. Ol özi ýaly betbagt adamlaryň mundan hem beter betbagtçylyga uçramagyna garşydy. Kasenberg birehimlikde, zalymlykda ýakasyny tanadan adamdy, oña ol ýerde «Ak» diýen lakam hem berlipdi. Bu lakam yüz keşbiniň ak bolanlygy sebäpli berlipmi ýa-da onuň aslynyň akgwardiýaçylardan bolanlygy üçin berlipmi, ol belli däldi. Ol küstçüden şugulçy bolmagy talap edeninde, küstçi kes-kellämi garşy çykypdy. Emma Kasenberg oña ýalbarmandy. Yöne ol oña peträp hanasyndan çykjak bolup duran gözlerini dikip: «Soñ ahmyr edersiň, Öwezbaýew!» – diýipdi. Öwezbaýew sesini çykarman gidenden soñ bolsa, onuň yzyndan seredip durşuna pikirini dowam edipdi: «-Bütin ömrüňi aklara gulluk etdiň, indi gyzyllara gulluk edesiň gelenokmy?! Gözünde ot ýakylandan soñ süýrenip gelersiň. Süýrenip gelmäge-de gurbuň çatmaz ýaly ederin...»

Kasenberg bu gün Öwezbaýewi baýramçylyk üleşiginden kesipdi. Seýitmyrat Öwezbaýewiň tussaglaryň arasynda abraýy uly bolany üçin olar ony penalayardylar. Bu gezek oña esli çörek bilen bir tabak nahar getirip beripdiler. Ol diñe küşdi oñat oýnaýanlygy üçin özi ýaly tussaglaryň ünsüne hem-de hormatyna mynasyp bolmandy. Ol sadady, sowatlydy, adamlar bilen mylakatly gürleşmegi, olara paýhasly maslahatlary bermegi oñarýardy, özleriniň nädogry tussag edilendikleri barada zeýrenip ýanyp-bişýän adamlara ýokary edaralara arza ýazmaga kömek berýärdi.

Öwezbaýew küst oýnuna tomaşa etmäge höwesli adamlaryň özüne üns berýändiklerini bilip, küst çöplerini dikmäge başlapdy.

Seýitmyrat ilki koroly dikip:

– Korol, seniň pyýadalaryň Birinji Maýda nähili baýramçylyk edişine tomaşa et – diýdi.

Degişme hökmünde aýdylan bu sözleri birnäçe gulaklar degişme diýip kabul edenem bolsa, käbir «gulaklar» Öwezbaýewiň aýdan köpmanyly bu sözlerini dolap alyp, olary Kasenberge sowgat hökmünde eltip beripdi. Şol günüň özünde Kasenbergiň stolunyň üstünde goýlan hatda: «Ýoldaş Öwezbaýew küstüň çöplerini dikýärkä ýaňsly äheňde şeýle diýdi» diýlip, Seýitmyradyň aýdan sözleri doly gaýtalanýardy, soñundanam bolsa, oňa öz pikirini goşup, syýasy tussag Öwezbaýewiň korol diýen sözünüň Stalin diýen many berýändigini aňladýardy.[1]

Ygtyýarly wekil haty okap: «Olar ýalylary diňe gör düzeder» diýip, içini geplettdi. Soňra ony näme edeýin diýse etmäge güýjuniň ýetýändigine buýsanyp ellerini owkalady, seýfi açyp, Öwezbaýew baradaky beýleki materiallary çykardy. Materiallar saklanylýan papka diýseň galyňdy. Kasenberg, göýä diýersiň, gymmat bahaly harydyny satjak bolýan söwdagäriň ony saldarlap görşi ýaly, ol hem papkanyň agramynyň näceräk boljakdygyny bilmek isleýän ýaly saldarlap gördü. Soňra bolsa onuň sahypalaryny agtardy.

Onuň hanasynda çykjak bolup mäzerip duran gözleri gizlin işgär «Ş.B»-niň ilki döwürlerde beren maglumatynda saklandy. Onda şeýle diýilýärdi:

«1934-nji ýylyň 26-njy dekabrynda Isakowo posýologynyň mal ýatagyň ýanynda bir adam bilen Öwezbaýewoň arasynda Kirow barada gürrüň boldy. Şonda Öwezbaýew: «Men Kirow baradaky gürrüňleri diňe 1931-nji ýıldan bări eşidip başladym. Näme üçin ony öldürdilerkä, meniň pikirimçe, ol şeýlebir tanymal adam bolmaly däl. Mysal üçin Kaganoviç, Molotow, Kalinin ýaly tanymal adamlar bar ahyryn» diýdi. Şol wagt olaryň gürrüňine tussag Zimniý (ol 58-4-6-7 madda esasynda günäklärلنip, on ýyl berlen) olaryň ýanyna gelip gürrüňe goşuldy. Soňra bolsa ol, «Zinowýew bilen Kamenewi lagere dyksalar gerek. Eger lagere dyksalar, olary Solowka getirerler, Solowka getirdilermi, onda

Isakowo geçirerler, Isakowo geçirenlerinden soñ olar mal ýatagyna gelerler, sebäbi olar hapa zatlary arassalamaga ökdemisler» diýdi. Öwezbaýew bilen ylalaşman olar ýaly adamlary partiýanyň masgara etmejekdigi barada aýtdy. Emma Zimniý: «Stalin Tomskiý hem-de Troskiý ýaly serdarlaryň abraýyny goramaga dalaş etdimi, häkimiyet güýjüne dayanyp, olary çetleşdirdi. Onuň etmejek zady ýokdy. Ol teoriýa taýdan güýcli bolmansom öz garşydaşlaryn teoriýa taýdan basyp bilmejegine gözü ýetip, olary fiziki taýdan ýok edýär» diýdi. Şondan soñ Zimniý olaryň ýanyndan gitdi».

Agentiň beren bu maglumaty Kasenbergiň kellesinde dürli pikirleriň peýda bolmagyna sebäp bolupdy... Öwezbaýew Staline töhmet atylýan wagtda oňa aýgytly garşylyk görkezmän, gaýta gulagyny gerip ony diňläpdir. Diýmek, ol hem edil Zimniý ýaly tersçil bolmaly... Diýmek, onuň pikirine ten berýär. Olaryň pikirdeş adamlar bolmaklafy ahmaldyr. Kasenberg hyálynda aýlap ýören pikirini daşyna çykardy: «Jenap Öwezbaýew, belki, Kirowyň deregine ýoldaş Staliniň öldürilmegini siziň göwnüňiz isleýändir?!» Ygtyýarly wekil Öwezbaýewiň adyndan aýdan jenaýatçylykly sözlerini biri eşiden bolaýmasyn diýyän ýalu, ol töwerek-daşyna garanjaklady.

Kasenberg şu ýerde özüniň uzakdangörüjiligine baha beripdi. Sebäbi ol üç adama Öwezbaýewiň kimler bilen gatnaşygynyň bardygyny bilmegi hem-de onuň adyna gelýşn hatlary dykgat bilen barlamagy tabşyrypdy.

Buýrulan ýumşy kössüz ýerine ýetirýän Pronin Öwezbaýewiň Germaniýada bolýan waka baha berende buržuaz ýurtlaryň demokratik jemgyyetleriniň Sowet Soýuzynyň başga döwletleriň içeri işlerinde garyşmagyny ýazgarýandyklaryny dogry hasap edýändigini aýdýar. Dogrudanam, Öwezbaýew general Frankonyň ýolbaşçylygyndaky pitneçileriň respublikaçylary derbi-dagyn etjekdigini, respublikaçylaryň derbi-dagyn edilmegi bolsa Sowet Hökümetiniň Ispaniýa babatda alyp baran syýasatynyň puja çykaryldygy[2] boljakdygyny aç-açan aýdypdy.

Kasenberg oýa batyp durşuna: «Öwezbaýew köp zatlary bilýär, hemme ýere-de burnuny sokýar, ýuwulmadyk çemçe ýaly ähli zadyň arasynda, Frankonyň üstün çykjagyny aýdýan barmyka? Ýa-da ol

faşistleriň içalysymyka?» diýip pikir ýöredýärdi. Onuň göwnüne bolmasa, ol hut naçalnikleriň gözünüň alnynda içala öwrülip barýan ýalydy.

Kasenbergiň agentleriniň biri Taurow Öwezbaýew barada has dogrusy, onuň kakasy barada heniz belli bolmadyk maglumatlary habar berýärdi. Onuň aýtmagyna görä, aklar onuň kakasyny zorluk bilen Hindistana ugradypdyrlar, soňra bolsa ol ýene-de dolanyp öýlerine gelipdir. Maglumatyň şu ýerinde Kasenberg ikirjiňlenýär: «Aklar näme üçin öz adamlaryny zorluk bilen ýurtdan çykarýarka? Ýalňyşlyj bar bolaýmasyn? Ony bolşewikler zorluk bilen ýurtdan çykaran bolaýmasynlar? Barlap görmek gerek. Bu kirşen basan Aziýada graždanlyk urşy döwründe şeýle bir bulaşyklyklar boldy welin, ondan asla baş çykarar ýaly däl... Belki, goja Öwezbaý ol ýerden iňlisleriň agenti bolup dolanyp gelendir? Olam 12 sany nemes-türk agenti bilen bilelikde ýurtdan çykarylyp kowuldy ahyryny...

Kasenberg ýygnanan maglumatlary denikincileriň ähli wakalardan habarly agentlerinden, has dogrusy, kontrazwedkasynyň baý arhiwiniň materiallary bilen deňeşdirip täzeden barlap görüpdi. Arhiw materiallary onuň agentleriniň beren maglumatlarynyň doğrudygyny tassyklaýardy. Ýurtdan çykarylan adamlar barada şeýle maglumatlar berilýärdi: ol adamlar özlerine erk edip bilýän, sowatly, daş sypatlary hormat goýmaga mynasyp adamlardy. Olaryň birnäcésindd bitarap döwletleriň pasporty bardy. Tussag edilen ol adamlar germanlardan we madýarlardan ele düşen aýagy zynjyrly ýesirler bilen bilelikde Zakaspini basyp alan iňlisleriň ygtyýaryna berlipdi. Iňlisler bolsa olary ilki Maşada, ol ýerden Bombeýe ugradypdylar... Bu ýerde şübhelenere esas ýokdy. Her niçigem bolsa, goja Öwezbaýy iňlisler öz garamaklaryna alypdylar ahyryny...

Kasenberg, göýä diýersiň, özünüň çaklamalar çägini giñeltjek bolýan ýaly gysgajyk gyrkylan syh-syh bolup duran saçlarynu sypalap, mäzerip duran gözlerini gyrmış lezzet bilen Öwezbaýewiň aç-açan aýdan zatlary barada Lýwowyň beren maglumatyny okaýardy. Hatyň ýazylyşy bulaşyk bolany sebäpli, ol ony bogunma-bogun okaýardy: «Ýagoda demir ýaly berk halk

komissary diýilýärdi welin, ol özüne berlen ady ödäp bilmedi. Demir perdesine dulanan halk komissary rewolýusiýa garşy göreş alyp bardy. Ol ençeme bigünä adamy heläk etdi, ençeme bigünä adamu lagerlere sürdi. Bu ýagdaýy BK (b) P MK hem bilyärdi. Yöne bu ýagdaýy düzetmegiň ugruna çykanlarynda bolsa, indiden soň kimi günükär etjeklerini bilmeyärdiler».[3]

Ygtyýarly wekil Öwezbaýewiň aýdan sözlerine haýran galyp: «Muňa akyllı adamynyň samsyklaması diýerler. 37-nji ýyl ortadan agyp barýar. Ol bolsa adamlaryň üýşen ýerinde diýjegini diýip ýör... Göýä diýersiň, onuň jany ýeke däl-de, iki ýaly» diýip, pikir etdi.

Ol içi dokumentli papkany güpledip ýapdy-da, ony ýene-de birnäçe gezek saldarlandan soň kalbynda dörän pikirleri daşyna çykardı: «Syrtmaga tarap boýnuñzy uzadýarsyňz, siziň mertebeli alyhezretleriňiz... syrtmaga boýun uzadýarsyňz...»

Eger 32-nji ýyl bolmadyk bolsa, nälet siňen «Türkmen Azatlygy» hem bolmazdy, adam baram gyr-ýap edilmezdi diýen pikir kä wagt kelläňe gelýär. Yöne «Türkmen Azatlygy» toslanyp tapylmadyk hem bolsa, Seýitmyrat Öwezbaýew ýaly adamlar azatlykda gezdirilmezdi. Sebäbi totalitar düzgüniň jellatlary jenaýat işine galtaşan her bir intelligentiň jaýy gabyr ýa-da lager bolmalydyr diýip hasap edýärdiler. Elbetde, şeýle edilse, häkimiyét üçin ygtybarly boljakdy.

Kysmaty gussaly Seýitmyrat üýtgeşik adamdy. Ol Ahalyň Yzgant obasyndandy. Ol tusaag edilende ýaş ýigit däldi. Ony 1932-nji ýylyň Birinji Maý baýramynyň toýy tutulýan günlerde tussag edip, Daşkendiň içki türmesine basypdylar. Şonda ol alnyp barylýan işe çatmak üçin öz terjimehalyny ýazanda, 43 ýaşy dolupdy. Akyl käsesi dolan mahaly käse doly zäheri içmeli bolupdy...

Onuň kakasy Öwez Gökleň gurplı ýasaýan adamdy. Ol Oktýabr rewolýusiýasynda hem ozal saý-sebäp bilen Owganystana göçüpdi, soňra ýene-de dolanyp öz watynna gelipdi. Seýitmyrat bolsa ilki oba mekdebini, soňra Köşi obasynda açylan Rus hem ýerli milletler mekdebini tamamlapdy. Ondan soň Seýitmyrat Orenburg kadet korpusyny hem-de Ýelizawetgrad uçılışesini gutaryp, patyşa Russiýasynyň goşunynda gulluk edip, şabs-rotmistr

derejesine mynasyp bolupdy. Türkmenistana dolanyp gelenden soñ ilki Köşidäki türkmen diwizioniýnda gulluk edip, soñra rus hökümetiniň wekili hökmünde Parsiýada bolupdy. Birinji jahan urşy başlanan badyna türkmen atly polkuna goşulyp, Awstriýa frontunda Bukawinoda söweşipdi.

S.Öwezbaýew frontda beýleki türkmen atylarynyň hatarynda, has dogrusy, Teke atly polkunda, batyrgaý söweş edýär. 1915-nji ýylyň maý aýynda görkezen edermenlikleri üçin «Святой Станислав» ordeniniň 3-nji derejesi bilen sylaglanýar, 1916-nyjy ýylyň fewral aýynda bolsa «Святой Анна» ordeniniň 3-nji derejesi bilen sylaglanýar. Şol ýylyň maý aýynda-da poruçık S.Öwezbaýewe ştabs-rotmistr derejesi berilýär. Aradan köp wagt geçmäňkä söweş wagty kellesine zeper ýetip kontuziýa bolany sebäpli ol tyla ugradylýar. Ol uruşda ýeten şikestlerden gutulandan soñ, ony Türkmeniň zapas eskadronyna iberýärler. Döwürdeşleriniň aýtmaklaryna we tassyk etmeklerine görä, S.Öwezbaýew «Георгий» ordeniniň hem kawaleri bolanmyşyn.

Russiyanyň bähbidi üçin onuň bu görkezen hyzmatlary soñra jenaýat reňkine boýalypdy, tussag edilenleriň geçmişsi barada gürrüň edilende, onuň ady beýlekilere garanda köp tutulýardy. Sorag edilen wagty ol sapalak atjak bolmaýardy, başyny dik tutup, bolan zatlary edil bolşy ýaly aýdýardy. Belki, onuň bolan hemme zatlary dogry aýtmagy derňew işinu alyp barýanlaryň göwnünden turan däldir. Şol sebäpli hem ol beýlekilere garanda sorag edilmäge selçeň çagyrylýardy. Onsoňam ol özüne sorag edilende berýän maglumatlaryny köplenç ýazmaça berýärdi. Derňew alyp barýanlaryň ýazgylaryna ynam etmeýän bolmagy ahmaldy.

S.Öwezbaýew öz terjimehalyny beýan edende, ýekeje faktyn hem üstüne gum sürmändi, bu bolsa onuň mertebesini beýgeldýärdi... Hawa, ol iňlisler bilen ýerli burjuýlaryň tarapyny tutan eserler bilen akgwardiýaçylaryň pitnesinden soñ Ahal polkuna komandirlik edipdi, gyzyllara garşı söweşlere gatnaşypdy, Oraz Serdaryň howandarlygyndan peýdalanyypdy, Magtymguly hanyň, Ýomut hanyň, Gaýgysyz Atabaýewiň hormatyna mynasyp bolupdy... Hawa, ol 29 ýaşly söweşjeň ofiser bolup ýörkş Teke polkundan Kokant awtonomiýasynyň gurultaýyna gatnaşan iki sany ýigidin

teklibi esasynda Harby ministr wezipesine gaýybana saýlanypdy. Yöne ol harby ministriň kreslosynda ýekeje minut hem oturmandy. Kokant awtonomiýasy bolsa, özuniň dünýä inendigini buşlamaga ýetişip-ýetişmänkä ýaragly güýçler tarapyndan basylip mynjjyradylypdy. Kokant awtonomiýasynyň gurultaýynyň S.Öwezbaýewi ministrlık wezipesi bilen gutlap iberen telegrammasы harby ministrlikden galan ýadygärlilik bolupdy.

S.Öwezbaýewiň kalby, ruhy, terbiýesi harbylyk hamyryna ýugrulan adamdy. Ol özi barada gürrüň edende syýasy sowadynyň «kemterlik edýändigini» boýun alardy. Ol bu sözleri ilki döwürlerde syýasatdan özbaşdak baş çykaryp bilmeyändigini nygtamak üçin aýdýardy.

1905-nji ýylda Russiýada bolan wakanyň sarsgyny ol ýerden uzakda ýasaýan milletleriň hem herekete gelmegine täsir edipdi. Ol wagtlar S.Öwezbaýew Ýelizawetgradyň harby uçılışesinde okaýardy. Ol ýerde monarhiýa düzgüni dowam edýänligi sebäpli olaryň töworegi belent diwarlar bilen bentlenip, daşky dünýä bilen aragatnaşyk saklamak, başga bir ideýa uýmak gadagan edilýärdi. S.Öwezbaýew şol bolan wakalary ýatlanda: «Ol wakalar meniň üçin bulam-bujarlyk ýalydy» diýärdi.

S.Öwezbaýew özi barada ýazanda:

«Men 1917-nji ýyla çenli syýasata we jemgyýet işine düýbünden baş goşmadym. Rewolýusiýa bilen öňe çykýan türkmenleriň sanynyň örän az bolmagy meniň jemgyýetçilik işine yüz urmagyma sebäp boldy... Meniň syýasy taýdan sowady bolmadyk toparlaryň yzyna düşüp, 1917-18-nji ýyllaryň wakalar tolkuny haýsy tarapa iteklese şol tarapa-da gitmeli boldum...»

Döwlet Syýasy uprawleniýesiniň işgärleri elbetde, onuň bu aýdanlaryna doly ynam etmeýärdiler. Sebäbi olarda denikinci kontrrazwedkaçylaryň öz döwründe şabs-rotmistr Öwezbaýew barada toplan materiallary bardy.

Gizlinlikde sakanylýan «Türkmenistan Harby guramasynyň ýolbaşçysy, ol işinden hem daşary razwedka işini alyp barýan, öz döwrünüň tanymal adamlarynyň biri bolan general Džunkowskiý Zakaspidäki milli buržuazlaryň ýokary gatlagy barada

A.Denikine maglumat berende S.Öwezbaýew barada şeýle ýazypdy: «Örän hyjuwly, diline erk edip bilenok. Gany gyzan mahalynda käwagtlar aýtmasyz sözleri aýdýar, onuň üstünden käbir zatlary bilmek boljak. Onuň asly sada maşgaladan (asly baý nesli bomasa-da, gurply maşgaladan – R.E.) bolmaly. Kuropatkin ony döwlet hasabyna kadet korpusyna salypdyr. Ol ýeten derejesi üçin rus hökümetine minnetdar. Häzirki wagtlarda S.Öwezbaýew Enwer Paşanyň ornuny eýelemegiň arzuw edýär... ?»

Berlen maglumatyň dowamynnda S.Öwezbaýewiň milli akgwardiyáçylar goşunynyň komanduýusisi polkownik Oraz Serdaryň ýakyn adamlarynyň biridigini, özünde harbylyk häsiýetiniň düybünden bolmanlygy sebäpli «awantýuristler partiýasyna» (türkofilleriň topary göz öňünde tutulýar – R.E.) ýolbaşçylyk edýän dogumly S.Öwezbaýewiň onuň ýanynda uly abraýynyň bardygyny, goşun tolap, güýji bir ýere jemlemeli bolnanda onuň guramaçylyk ukybyndan peýdalanyandygy barada aýdýardı. Soňra ol:

«...Gynansagam, S.Öwezbaýew atly goşun otrýadyny toplany üçin iki million manat pul aldy. Ol toplanan otrýadda Georgiy Krestli kornilowçy atylaryň hem sany köpdi» diýip habar berýärdi. Maglumatyň ýene bir ýerinde S.Öwezbaýewiň ýolbaşçylyk edýän partiýasy barada söhbet açyp:

«partiýanyň düzen plany boýunça olar ilki bolşewikler häkimligini ruslar bilen bilelikde agdarmalydy, soňra bolsa ispolnitel komiteti ýok edip, özbaşdak hanlygy jar etmelidi. Ol hanlyk Türkiýä we merkezi döwletlere daýanmalydy hem-de olara garaşly özbaşdak hanlyk bolmalydy...»

Bu aýdylýan zatlar Beýik Britaniýanyň göwün islegine laýyk gelýärmi ýa-da ýok, ol belli däldi. Ýone Zakaspidäki iňlis goşunynyň komanduýusisi general Mallesonyň türkmenleriň içinde öñe saýlanýanlar – Oraz Serdar, Hajy Myrat, Seýitmyrat Öwezbaýew hem-de Ýomut han ýalylar bilen ýakyn aragatnaşyk saklap, olary panislamistik hem-de türkofillik syýasatdan daşlaşdyryp, türkmenleriň gadymdan gelýän düzgünlerini dowam etdirmeklerini gazanmak üçin jan edýärdi.[4] Bulardan başga-da Džunkowskiý türkmen serdarlarynyň gizlin maslahatynyň bolandygyny, şol maslahatda hem türkmen uruglarynyň,

taýpalarynyň ruslara we iňlislere bolan garaýşlary kesgitlenilende «Öwezbaýewiň partiýasy ruslar bilen arany çürt-kesik kesmelidigini tutanýerlilik bilen nygtaýardylar»[5].

Akgwardiýaçylar S.Öwezbaýew bilen haklaşmaga ýetişmändiler, ýöne işi ugur almadyk Eziz han bilen welin haklaşypdylar.

Aradan köp wagt geçmäňkä Gyzyl Goşun olary Zakaspiden kowup çykarypdy. S.Öwezbaýew säwlik bilen aklardan sypanam bolsa, ol «eden etmişleri» üçin sowet häkimiyetiniň öñünde jogap bermeli bolupdy. Geň galaýmaly, gzyllar bilen aklaryň ýöredýän düzgünleri biri-biriniňkiden tapawutly bolsa-da, S.Öwezbaýew ýaly adamlara iki tarapyň garaýsy deňdi: iki tarap hem onuň yzyna düşüp maglumat toplaýardy. Iki tarapyň ýöredýän pikirinde-de birhili özboluşly aýratynlyk bolup, olaryň ikisem adamzat jemgyýetiniň umumy ýöredýän pikirine bap gelmeýärdi.

S.Öwezbaýewiň: «Meniň syýasy taýdan sowadym ýok» diýmegin hakykata gabat gelmeýärdi. Belki, ol bu sözleri özünüň we ýoldaşlarynyň üstüne yüklenilýän agyr aýyplary ýeňletmek maksady bilen diýendir. Onuň bu eden ejizligini bagışlalyň. Sebäbi onuň syýasy taýdan sowatsyz däldigine hut öz eli bilen ýazan ýazgylary şayatllyk edýär. Ol şeýle ýazypdy:

«Men 1919-njy ýıldan başlap syýasy sowat boýunça sapak almaga başlapdym. 1918-nji ýıldan başlap, aýry-aýry döwlet edaralarynda işledim we birnäçe jogapkärlı tabşyyklary ýerine yetirdim... Men partiýanyň hatarynda bolmanlygym sebäpli onuň alyp barýan syýasatynyň käbir ugurlaryna düşünmän häzirki döwür üçin ýerliksiz teklipler bilen, ýagny guýy gazmak we şoňa meňzeş teklipler bilen çykyş etdim».[6]

Ýone men-ä onuň bu tekliplerinde «ýerliksizlik» bar diýip hasap edemok. S.Öwezbaýewiň öz eden tekliplerini ýerliksiz diýip hasap etmegi derňew işleri alyp barýan derňewciler guýy gazmak barada edilen teklibe syýasy äheň berip, onuň diňe zyýankeşlik bolman, eýsem sowet gurluşygyny puja çykarmaga edilen synanyşyk diýýärdiler. Olaryň pikirine görä, guýy gazmak basmaçylar hereketine goltgy bermekdi. Şonuň üçin ol teklipleriniň «ýalňyşlygyny» boýun alan bolmalydy.

S.Öwezbaýewiň käbir ýoldaşlaryna beren häsiýetlendirmeleri,

käbir wakalara beren bahalary tanyş bolanyňda, depe saçyň syh-syh bolýardy. Olara baha berlende aýdylýan sözler gönümeldi, gödekdi, özünü ulumsy tutup äsgermezlik edilmek alamatatlary hem bardy.

Özüňiz pikir edip görün. Ol biri hakda şeýle ýazýar:
«Düşünjesi çäkli, ýewropa dilleriniň birinem bilenok, sähel zat üçin gyzmalyk edýär, türkmeniň gadymy däp-dessurynyň kerebine çolaşan adam, partiýanyň agzasy, özuniňem iki aýaly bar...»

Başga bir iş salşany barada şeýle diýýär:

«0zal molla bolan, arap we pars dillerini oňat bilyär, hiç bir ugurdan özbaşdak garaýsy ýok... Oňa haýsam bolsa bir ugurdan pikir ýöretdiň diýmek, oňa artykmaç baha berildigi bolar...»

Ýene biri barada bolsa:

«Kesir, içi kitüwli. Onuň bar pikiri türkler bilen tatarlara gönükdirilen. Daşyndan göräýmäge, Sowet häkimiyetine garaýsy erbet bolmaly däl ýaly...»

Özi ýaly betbagtçylyga uçran ýoldaşy barada bolsa şeýle kesgitleme berýärdi:

«Ýewropanyň taryhyny we edebiýatyny bilenok, teoriýa taýdan düşünjesi pes adam ol «sowetleriň hakyky tarapdarymy ýa-da «sowetlere garşyyny» – onuň ýaly zatlary ondan gözlemek ýerlikli däl hasap edýärin». [7]

Ol şolar ýaly bahalary ençeme adamlara berýärdi. Bu hem, elbetde, derñew işini alyp barýana berilýän jogaplar bolmalydy.

S.Öwezbaýewiň ýazgylary, eden bellikleri esasynda pikir ýöretseň, onuň ruslaşandygyna, rus aristokratlarynyň terbiýesini alyp, şol terbiýe esasynda-da onuň dünýägaraýsynyň kämilleşendigine göz ýetirmek bolýar. Onuň pikiriçe, şol döwrüň adamlary üçin diňe gündogaryň medeniýetini hem-de arap, pars dillerini bilmek ýeterlik bolmaly däldi. Akyllı-başly, medeniýetli adam günbatar ýewropasynyň medeniýetini özüne siňdirip, ýewropa dilleriniň hem birnäçesini bilmelidi. Käwagtlar ol feodal düzgüniň galyndysy bolan tire-taýpalaryň arasyndaky duşmançylygy ýazgaryp, iki medeniýeti biri-biriniň garşysynda goýýardy, soňra bolsa islese-islemese öz tire-

taýpasynyb tarapdary bolup galýardy. Onuň önüp-ösen döwrüniň ogly bolsa-da, geçmişiň ähli galyndysyndan doly arany açyp bilmändigi bildirýärdi.

Dürli akymalaryň berýän maglumatlary esasynda S.Öwezbaýewiň nähili adam bolandygy barada mende bir pikir döräpdi welin, onuň derňew işleri alnyp barylýan döwründe öz ýoldaşlary barada beren maglumatlary onuň öñki häsiýetine we meniň öñki edýän pikirime bap gelmeýärdi. Belki, munuň bir syrly sebäbi bardyr? Eger onda nähilidir bir syrly sebäp bolmasa, näme üçin ol türmä salnandan soň ýekeje adam barada-da gowy söz aýtmandyr? Ol baha berýän adamlarynyň syýasy garaýışlary barada beýle-de dursun, olaryň hut özleri hakda-da ýekeje agyz ýyly söz aýtmandygynyň sebäbi bolaýmalydy.

Çekiç bilen sandalyň arasında duran adamyň häsiýetine kesgitleme bermek aňsat däl. Garaşylmadyk wagtda türmäniň demir gysaç ýaly ýagdaýyna düşmek, kalbyňa yzalar nahrası salynmak, adamyň bir ýerinde ejizlik sepi bolsa açjakdygy belli zat. Başyny etegine salyp, ençe edermenlikler görkezen adam birden saý-sebäpsiz otly tagmanyň üstünde oturdylsa, S.Öwezbaýew ýaly ýokary medeniýetli, giň düşünjeli adamyň hem häsiýetiniň üýtgemegine sebäp bolsa gerek. Sebäbi «gyzylaryň» ýanyndaka oña «aklaryň tarapdary» diýärdiler, «aklaryň ýanynda bolan wagty bolsa oña «gyzylaryň tarapdary» diýärdiler. Sebäbi ol Sowetlerde hem gulluk edipdi ahyryn.

Hawa, ol gulluk edipdi, Sowetleriň ýöredýän milli syýasatyna hem-de başga birnäge başlangyçlaryna garşıy bolsa-da, tüýs ýürekden gulluk edipdi. Türküleşmek pikiri S.Öwezbaýewiň kalbynda orun tutan hem bolsa, onuň hereketlerinde ruslaşmaga bolan meýil güýçli duýulýardy. Bu-da, belki, onuň rus terbiýesini alanlygy üçindir, belki-de ol döwürde türküleşmäge meýil edýändigi anyklanan adamlaryň boýunlaryndan pantürküler diýen belginiň asylyp, gözleriniň Sibirde açylýanlygy üçindir. 1920-nji ýyllarda S.Öwezbaýew ene dilinde ýekeje kitaby bolmadyk türkmen halkyny hatly-sowatly etmek üçin köp işler edipdi. Ol N.A.Paskuskiý bilen Bakuwa gidip, ol ýerden birnäge kitap getiripdi, azerbaýjanly mugallymlaryň biziň respublikamyza gelip mugallymçylyk etmeklerini gurapdy, oba

ýerlerinde täze açylýan mekdepler üçin kadrlar taýýarlamakda birnäçe işler geçiripdi, hatda ol az wagtlyk Magaryf halk komissary wezipesini hem ýerine ýetiripdi. Ýöne wagt geçdigiçe olar ýaylara ynam azalyp, «Halk duşmany» bolaýmasyn diýip seredýän şübheli garaýışlar köpelipdi.

S.Öwezbaýewiň eli bilen ýazyp beren maglumatlary bilen içgin tanyş bolanymdan soň, ýoldaşlaryna syýasy taýdan täze aýyplaryň ýüklenmeginden halas etmek üçin şeýle kesgitlemeler berendir diýip netijä geldim. Sebäbi derñew işlerini alyp barýanlar berilýän maglumatlardab kiçijik hem bolsa bir tutaryk tapsalar ol tutarygy çișirip onuň ýoldaşlarynyň üstüne ýuklejekdiler. S.Öwezbaýewiň berýän maglumatlarynda ýöredilýän pikirleri yzarlanyňda, onuň tebigatyna mahsus bolan gönümellik, adamkärçilik hem-de badyhowalyk bilen seresaplylyk birigip, oýlanylýip tapylan öwrümlı ugurlar bilen ýoldaşlaryny we özünü agyr urgulardan goramak üçin şeýle kesgitlemeleriň berilýändigine göz ýetirmek bolýardy. Onuň berýän maglumatlary, daşyndan göräymäge, äsgermezlik äheňinde gödek ýaly bolup görünse-de, olaryň birinde hem bir adama rewolýusiýa garşı goreşyän, Sowetlere garşı goreşyän diýlenok, şeýle bolan soň, ol maglumatlar esasynda ýekeje adam hem tussag edilmändir. Onsoňam olaryň hemmesinde milli gizlin guramanyň bardygy čürt-kesik inkär edilýärdi.

S.Öwezbaýew derñew işlerini alyp barýanlaryň ünsüni başga tarapa sowmak üçin öz ýoldaşlary barada maglumat berende olaryň ejizlik edýän ýerlerini, häsiýetleriniň ýetmez taraplaryny birnäçe esse ulaldyp beýan edýärdi. Bu bolsa, elbetde, ýoldaşlarynyň üstüne abanýan syýasy aýyplaryň, urgularyň ugruny üýtgetmegine täsir edýärdi.

Dogrudanam, adamyň «Akyly çäkli bolany» ýa-da onuň «Kesir bolany» üçin «Bosowat» ýa-da «Medeni derejesi pes» bolany sebäpli jogapkärçilige çekibem, rewolýusiýa garşı goreşyän gurama gatnaşmakda aýyplabam bolmaýardy. Ol özüne örän ýakyn, gowy görýän adamlary bolan Berdiýewler barada bolsa, şeýle ýazypdy:

«Gurply maşgaladan bolan Bekki Berdiýew giň düşünjeli, sowatly adam. Aşgabatda bolan wagty geçirilýän çäreleriň käbirine

takydy bellik eden bolaýmasa, onuň başga näme edendigini men-ä eşidemok... Daşkentde bolan mahaly ol ýerde okaýan türkmenleriň käbiri bilen aragatnaşykda bolup, olara ýurduň we partiýanyň ýagdaýy barada gürrüň beripdir. Şonda ol oppozisiýa meýilli adamlara, hamana, duýgudaşlyk bildirenmiş. Onuň dogany Kakajan bolsa, gezen ýerinde Bekkiniň düýbünden alga alar ýaly manysy bolmadyk zatlar barada wagtal-wagtal ýaňraýandygyny ýatlap käýinýärdi».[8]

Elbetde, maglumat soralýan adamyň hemmesine birmeňzeş baha bermek ýerlikli däldi. Beýle etse, onda derňewçiler onuň gurýan hileli öwrümleriniň üstünü açaýmagy ahmaldy. Şonuň üçinem ol ýakyn adamlary barada hem jenaýat ýokuntgysy bolmadyk sözleriň üsti bilen «aç-açan» aýdýardy. Ol öz dogany Kakajanyň üsti bilen Bekki Berdiýewe «ýaňralyky» tagmasyny basyp, ony penalajak bolýardy.

S.Öwezbaýew Türkmenistanda gizlin guramanyň bardygy baradaky toslama diňe bir gaýduwsyzlyk bilen garşy çykman, eýsem ol gizlin guramanyň bardygy, oňa gatnaşýan türkmen intelligensiýasynyň guramaçylyk taýdan basmaçylar hereketiniň güýjemegine hemayat berýändigi baradaky ideýa gulluk edýänleri masgaralaýardy . 1932-nji ýylyň 24-nji martynda S.Öwezbaýew Dimentmana şeýle hat ýazypdy:

«Halk köpçüluginiň gatnaşmagynda geçen ýyl bolan hadysa ýaly uly guramaçylyk talap edýän işi türkmenleriň arasynda başarıp biljek adam ýa-da toparlar bardyr diýip aýdyp bolmaz. Sebäbi ol çendenaşa ýokary baha berildigi bolar. (Bu ýerde 1931-nji ýylda Türkmenistanda basmaçylaryň öñe tarap hereket edendigi barada gidýär – R.E.). Türkmenleriň arasynda beýle talantly guramaçy ýoky, häzirem ýok, entek bolmazam. Geçen 12 ýylyň dowamında ýerli işgärleri ýetişdirmek üçin ummasyz kän adam çekilen bolsa-da, olardan saýlanyp öñe çykany barmak basyp sanaýmaly. Olaram başda sowetlere garşy çykyş eden hem bolsalar, guramaçylyk meselesinde duran ýerleridi. Munuň beýle bolmagyna, belki, tireleriň we taýplaryň arasyndaky gadym wagtdan bäri dowam edip gelýän agzalalalygyň henize çenli saklanyp gelmegi sebäp bolýandyr. Olar hatda halk betbagtçylyga uçran döwründe-de agzybirlik bilen bir ýere

jemlenip bilmeýärler». [9]

Örän dogry baha berilyär. S. Öwezbaýew öz halkynyň psihologiyasyny, onuň tire-taýpalarynyň gatnaşyklaryny oňat bilýärdi. Sebäbi olar onuň kysmatynyň hem şeýle bolmagynda aýgytly rol oýnapdy. Gynansagam, türkmenlere jebisleşmek başartmandy, hatda ýurduň üstüne howp abananda-da birigip bilmändiler.

Patyşa Russiýasy Türkmenistany aňsatlyk bilen basyp alypdy, muňa-da, elbetde, tire-taýpalaryny arasyndaky agzalalyklar sebäp bolupdy. 1980-nji ýylда ahallylar Şipkanyň düýnki gahrymany, general Skobelevi ok hem-de gylyç bilen garşy alan bolsa, bu wakanyň öñ ýanynda deňiz ýakasyndaky türkmenler patyşa Russiýasynyň başga bir generalynyň ýorejek ýoluna gymmat bahaly halylar düşüp, duz-çörek bilen garşy alypdy. Gökdepe galasyny goraýan ahallylar näçe gahrymançylyk görkezselerem, söweşde olar asgyn gelmelidiler. Agyr goşunyň, güýcli ýaraglaryny garssynda uzak durup biljek däldiler. Sebäbi türkmenleriň ähli tire-taýpalary olara arka durup kömek bermändiler, hatda goldaw üçin öz ýigitlerini hem ibermändiler.

Türkmen çarwalary 1916-njy ýylда patyşa çinownikleriniň talaň salýan salgylaryna hem-de eden-etdiliklerine garşy ýaragly gozgalaň turzupdylar. Emma ol gozgalaň häkimiyét merdiwanynyň ýokary basgaçagyna çykan «öz türkmenleri» tarapyndan derbi-dagyn edilipdi. Gozgalaň eden çarwalar günorta demirgazyk türkmenleridi. Olar patyşa Russiýasynyň dikmelerine garşy göreş alyp barýan wagtlary ýerli halkyň arasynda abraýly hasaplanýan hanlar, arçynlar ýerli ilatyň agzyny birikdirip olaryň hak-hukuk ugrunda alyp barýan göreşini ýaýbaňlandyrmagyň deregine dönüklik edip, gozgalaň gatnaşyp söweşen adamlaryň diri galanlarynam ganhor general Madritowyň ygtyýaryna beripdiler. Patyşa Russiýasynyň goşunlary bu ýagdaýdan peýdalanylп halk hereketini öz ganlaryna gark edipdiler. Patyşa goşunlary türkmen topragynda çarwalara jeza berip ýören wagty Tekeleriň atly polkunda gulluk edýän türkmen ýigitleri gaýry ýurtlarda rus kapitalistleriniň hem-de rus patyşasynyň bäbbidini gorap kellelerini eteklerine salyp söweş

edýärdiler.

Rus häkimliginiň emri bilen Gyzyl Goşunyň bölümleri türkmen topragyna gadam basypdy, rus häkimliginiň emri bilen Sowetler häkimiýeti Türkmenistany basyp alypdy. Merkezden berlen buýruk esasynda bolsa Orta Aziýada birnäçe «özbaşdak» respublikalar döräpdi, şol sanda «özbaşdak» Türkmenistan SSR-i hem döräpdi.

Biz onuň nähili «özbaşdakdygyna» oňat düşünýärdik. Türkmenistan SSR-niň Halk Komissarlar Sowetiniň ilkinji başlygy Gaýgysyz Serdaroviç Atabaýew Stalin konstitusiýasynyň döreden düzgüniniň iniciatiwaly adamlaryň elini-aýagyny baglaýandygyna göz ýetiripdi. Bir gezek derwaýys bir meseläni çözmek üçin Ahaldan birnäçe ýaşuly Gaýgysyz Serdaroviçin ýanyna gelipdi. Çözülmegi haýyış edilýän mesele örän ynjyk mesele bolany sebäpli Gaýgysyz Serdaroviç ikirjiňläp durany üçin gelen ýaşulularыň biri: «Gaýgysyz, sen biziň kerwenbaşymyz. Sen kerweniň başyny haýsy tarapa iýtseň, kerwenem şol tarapa gider» diýipdi. Şonda Gaýgysyz Atabaýew ajymtyk ýylgyryp: «Men kerweniň iň öñündäki ineriň üstünde oturanam bolsam, ol ineriň owsary meniň elimde däl» diýip jogap beripdir.

Türkmenistan SSR-niň Merkezi Ispolnitel Komitetiniň ilkinji başlygy Nedirbaý Aýtakow hem merkezi häkimligiň ýerli halkyň isleg-arzuwyna parh goýman, äsgermezlik bilen islän zadyny edýändiginden zeýrenip: «Biziň respublikan häkimiýetimiz diňe pensiya belläp biler, galan meseleleriň hemmesi biziň deregimize ýokardan çözülýär...» diýipdir.

Şunuň ýaly ýagdaý biziň döwrümizde-de dowam edýärdi. Ýerli häkimleriň hiç bir zada ygtyýarynyň ýokdugy barada şaýatlyk edýän köp sanly faktlary biri-biriniň yzyndan sanap oturman, Türkmenistanyň Merkezi Komitetiniň ozalky birinji sekretary, Türkmenistanyň häzirki Prezidenti S.A.Nyýazowyň eden çykyşyndan bir bölegi ýatlamagy makul bildim. Ol öz çykyşynda: «Bizde ygtyýar ýokdy, iň bärkisi, raýkomyň sekretary belleniljek bolanynda hem merkez bilen ylalaşmalydy. Ähli mesele barada SSKP MK bilen ylalaşmagymyz talap edilýärdi. Haýsy-da bolsa bir inspektoryň ýerli partiýa guramalaryna, respublikan organlaryna äsgermezlik bilen garamaga hukugy bar

ýalydy. Men bolsa SSKP MK-nyň Syýasy býurosynyň agzasydym. Ondan ýokary organ ýokdy ahyryn. Emma ol mertebe hatda inspektorlara-da degişli däl ýalydy» diýýärdi.

Häzirki döwürde biz Türkmenistan döwletiniň hakykatdan hem Garaşsyz, özbaşdak bolanyna guwanmaga hakymyz bardyr. Ýone biz geçmişimiziň beren sapaklaryny, wesýetletini unutmaly däldiris, onuň bize düşen gymmatyny, bu zatlar üçin kime minnetdar bolmalydygymyzy mydama ýatladyp durmalydyrys. Ýone biziň Garaşsyz, özbaşdak döwletimiziň diňe özünü bilip, özünü hondanbärsi edip, badyhowa öwünjeň döwlet bolmagyndan Allanyň özi daş etsin. Ol örän howply zat. Bu barada biziň Prezidentimiz S.A.Nyýazow hem: «...biz adamlaryň hak-hukugyny goramaga hem-de olara ähli erkinligi bermäge kepil geçýän, ykdysady taýdan okgunly ösmäge ukyplı köptaraply demokratik dünýewi döwlet gurmak isleýärис»[10] diýýär.

S.Öwezbaýewiň köp zatlary öz içine alýan hatynda hem ýokarda gozgalan pikire itergi berilýärdi. Ol M.Geldiýewi, 0.Wafaýewi hem-de A.Gulmuhammedowy ol diýen gowy görmeýänem bolsa, olaryň haýsydyr bir halka garşı gurama gatnaşandygy baradaky pikire čürt-kesik garşı çykýardy. Ol: «Olar ozal partiýanyň agzasynda bolan jogapkär işgärler – (bu sözlerde ýaňsy ýokuntgylary bar) – ýone olara gizlin guramalarda işlän talantly guramaçylar diýmek ýalňışlykdyr»[11] diýýärdi. Eňen ugruna başly-barat eňmegi endik eden daýhan köpcüluginiň başyny haýsam bolsa bir guramada birikdirip bolmajakdygy düşnükli zatdy. Onuň sebäbini hem S.Öwezbaýew şeýle düşündirýärdi:

«...türkmen intelligentlerem, halk köpcüligi hem, tire-taýpalyk düzgüniniň dolanan gundagyndan doly çykyp bilenoklar. Daýhan köpcüligi biziň gazetlerimizi okanoklar, ýörite düşündiriş işlerini geçirýän işgärleriň gürrüňlerini diňlänoklar, olar diňe myş-myşlar we pyşyrdy bilen aýdylýan habarlar bilen oñmaly bolýarlar».

Ol türkmen daýhanlarynyň sadadygyny, ynanjaňdygyny tassyk etmek maksady bilen Owganystandan Türkmenistana geçen Jüneýit hanyň ogly Eşsi han barada ýaýran myş-myşly gürrüňi ýatladýardy. Aýtmaklaryna görä, basmaçylar cozan mahalynda ol Murgap hem Tejen derýalarynyň aşak başlarynda peýda bolanmyş.

Onda Süleýmanyň ýüzüginden biraz pesräk jadysy bolan bir aýna barmış. Ol şol aýnanyň jadysynyň güýji bilen uçup barýan samolýoty hem gonduryp bilyärmiş diýen gürrüňe-de ynanýardylar.

1937-nji ýyl aýlaryň, günleriň ujundan gädip başlapdy... Ýöne mundan esli wagt ozal, ýagny 1936-njy ýylyň sentýabr aýynda Stalin Ždanow bilen Soçide dynç alyp ýörkä MK-nyň Syýasy býurosyna telegramma iberipdi. Ol telegrammada ynamy ödäp bilmänligi üçin İçeri İşler Halk Komissary G.G.Ýagodany işden boşadyp, onuň ýerine has çulum hasap edilýän N.I.Ýežowy bellemegi maslahat berýärdi. Şondan soñ täze halk komissary uly ynamy ödemek maksady bilen tutha-tutluk çarhyny has batly aýlamaga başlapdy.

Erkinlikde gezip ýören adam haýsy gün tussag edilse ediläýmelidi, lagerdäki syýasy tussaglara azar ýamany berilýärdi, olary biri-birine öjükdirýärdiler, olaryň her ädimi hasaplydy, her ädimde olary harlaýardylar, horlaýardylar, kemsidýärdiler. Bu ýagdaýa çydam edip bilmän birnäçeleri öz janlaryna kast edipdiler. Lagerlerdi baraklardan adamlar gaýyp bolup yzsyz-tozsuz ýitip gidýärdi. Esasanam syýasy tussaglar ýityärdi. Olar barada birnäçe çaklama ýaýrapdy. Bir çaklama ten beränler gaýyp bolýan adamlar boşadylyp azatlyga çykýandyr diýýärdiler, ikinji çaklama ten berýänler bolsa, boşadylýan adamlar äkidilip atylýandyr diýýärdiler. Ikinji toparuň edýän çaklamasy dogrudy. S.Öwezbaýew hem ikinji toparyň pikiri bilen ylalaşýardy. Ol lagerde Kümüşaly Böriýew hem-de Begjan Nazarow bilen ýakyn aragatnaşyk saklaýardy. Bu ýagdaý bolda aýratyn böлümىň ygtyýarly wekiline olaryň hersiniň yzyna ýene iki adamyň düşmegini guramagyna sebäp bolupdy.

Aýratyn böлümىň işgärleri hem iýen çöreklerini ödemek üçin jan edýärdiler. Lagerde syýasy tussaglaryň hereketi başlapdy. Ol herekete S.Öwezbaýew, K.Böriýew hem-de başga birnäçe adam ýolbaşylyk edýärdi. Olar adam üçin derwaýys bolan ýonekeýje zatlary talap edýärdiler. Syýasy tussaglar dogan-garyndaşlar, dost-ýarlar bilen hat alşylmagyna, getirilýän zatlaryň we posylkalaryň eýesine gowuşmagyna päsgel berilmegine hem-de

adminstrasiýanyň adam öldürmekden hem gaýtmaýan jenaýatçylary hakyna tutup, syýasy tussaglaryň garşysyna ulanmagyna garşy çykyş edýärdiler. Syýasy tussaglaryň biri eger edilýän talaplar ýerine ýetirilmese garşylyk hökmünde açlyk yylan etmegi teklip edýärdi. Emma S.Öwezbaýew ol teklibi dogry hasap etmeýärdi.

«Hanaka» lakamly hakyna tutma şugulçy bu barada şeýle maglumat berýär:

«S.Öwezbaýew tussaglara: «Biz açlyk yylan edip gazanan üstünligimiz bolmaz. Açlyk yylan etsek IIHK begener. Özümüz horluk çekip, duşmanlary begendirmek nämä gerek». [12]

S.Öwezbaýew dili batyrlykdan ençeme zyýan çekenem bolsa, öz pikirini ýaşyryp bilenokdy, kellesine gelen pikiri ýaşyrman aýdýardı. Özi ýaly tussaglaryň arasynda onuň abraýy uludy. Lagerdäki şugulçylaryň habar bermegine görä, ol adamlar bilen örän ýakyndan aragatnaşyk saklap, mätäçlere goldaw, haýış edenleriň möhümini bitirip, degerli maslahatlar berýär eken. S.Öwezbaýew barada berlen maglumatlary okanynda, şugulçylaryň we olara sapak berýän agalaryň nejislik we haýynlyk bilen onuň boýnuna syrtmak salmak üçin atýan töhmetleri, edýän myjabatlary adamyň haýyatyny göçürýärdi. Syýasy tussag S.Öwezbaýewiň her ädimi, hatda her alan demi hasaba alynýardı. Elhenç durmuşdan halys ejizlän K.Böriýew «toba gelip, aman sorap» Staline hat ýazmagy niýetine düwüpdi. S.Öwezbaýew oña garşy bolupdy, bu barada B.Nazarow hem-de beýleki tussaglar bilen uzak wagtlap gürrüň edipdi. Şonda ol «halk serdarynyň halka garşy syýasat alyp barýandygyny berk ýazgarypdy. Şugulçylar bolan gürrüňleriň üstüne öz pikirlerini goşup Solowka türmesiniň naçalnigi maýor Asseptere maglumat beripdiler. Berlen maglumatlarda: «Halk duşmany beýik serdara dil ýetirýär. Onuň egindeşlerini masgaralaýar» diýen ýeke-täk pikir öñe sürülyärdi. Şu maglumatlardan soñ türmäniň naçalnigi maýor Assepter S.Öwezbaýewe ýene şeýle häsiýetnama ýazypdyr: «Ol gürrüň eden mahallary mydama özünüň baryp ýatan milletcidigini hem-de Sowet häkimiyetine barlyşyksyz duşmandygy aşgär bolýar, sowet hökümetiniň syýasy babatda geçirýän ähli çärelerini rewolýusiýa garşy nukdaýnazardan berk

tankytlaýar, Sowet häkimiýetiniň şowsuzlyga uçramagyna sabyrсызлык bilen garaşýar... Halkyň serdary ýoldaş Stalin barada töhmetli pikirleri ýaýradýar». [13]

Bu häsiýetnamada adamyň ömür tanapyny kesip biljek deliller bardy.

-
- [1] Şol ýerde, t. 7. sah. 17;
 - [2] Şol ýerde, t. 7. sah. 25;
 - [3] Şol ýerde, t. 7. sah. 24;
 - [4] SSSR-iň Oktýabr rewolýusiýasy adyndaky Merkezi arhiwi f. 446, t 2, d 52, sah 13,15,77;
 - [5] Şol ýerde, I. 55. sah 13,15;
 - [6] Türkmenistanyň MHK-niň arhiwinden, Fp N>48577, t 2, sah 186-191;
 - [7] Şol ýerde, t 2, sah 325;
 - [8] Şol ýerde, t 2, sah 316;
 - [9] Şol ýerde, t 2, sah 186;
 - [10] «Туркменская искра», 24.10.1992 ý;
 - [11] Türkmenistanyň MHK arhiwi, Fp N>48577, t 2, sah 187;
 - [12] Şol ýerde, t 7, sah 1;
 - [13] Şol ýerde, t 7, sah 1. Taryhy makalalar